

IZVJEŠTAJ ARHEOLOŠKOG ISKAPANJA NA ŠTELI U SENJU 1972. GODINE

»Stela« je naziv za staro nogometno igralište koje je uređeno oko 1925. između bivše tvornice duhana i napuštenog svratišta Zvijezda,¹ istočno od velikih gradskih vrata.

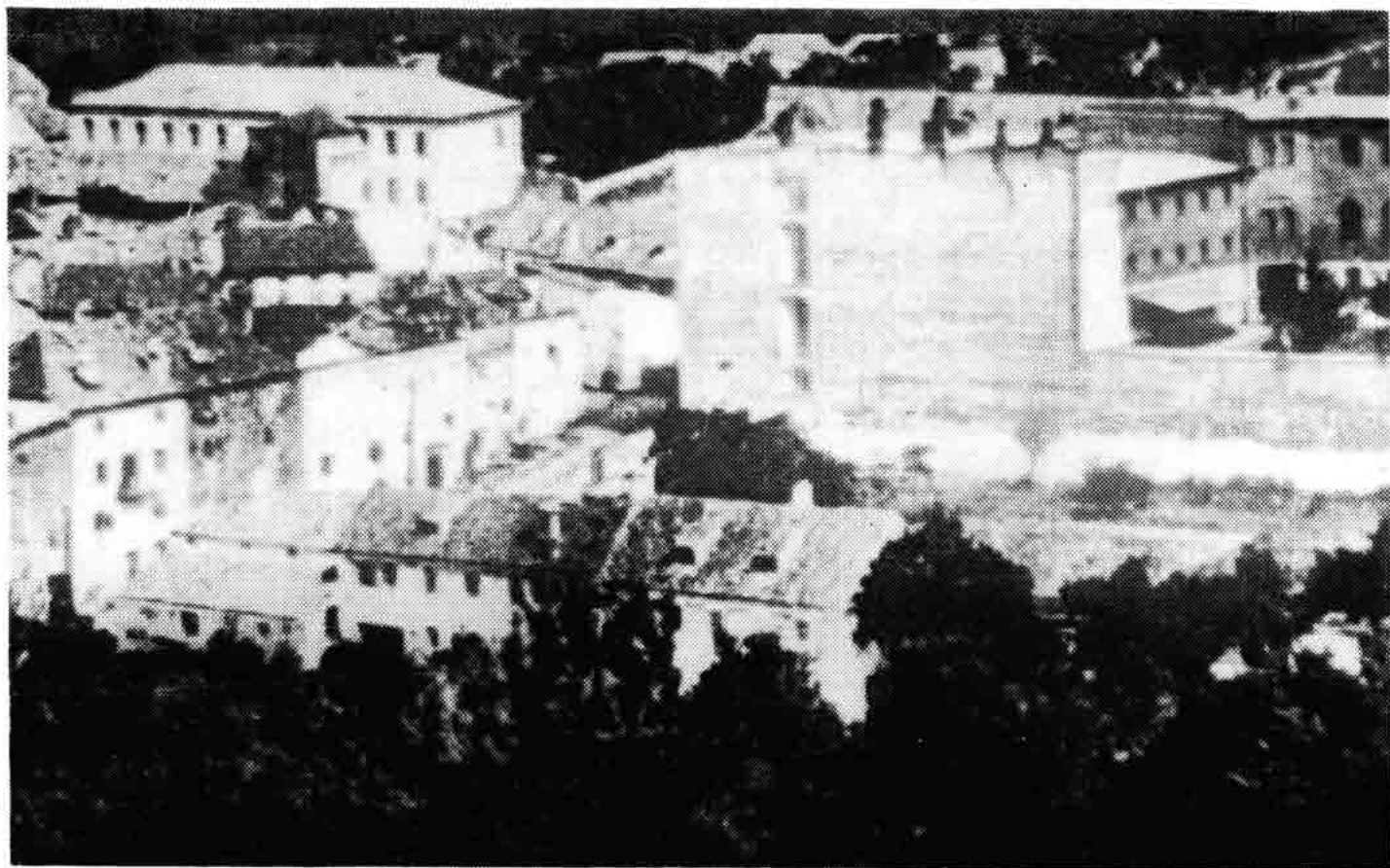
Ranije se čitav taj prostor nazivao Kosovo. Tu su se nekada prostirali lijepi i bujni vrtovi građana koji su oko 1844. g. Knežićevom cestom (šetaliste Aleja), od Velikih vrata do Harmice presječeni na dva dijela.

Staro svratište Zvijezda srušeno je 1941. zbog izgradnje gimnazije (sl. 187. od koje su bili izgrađeni samo temelji jer su radovi prekinuti 1942. Prema usmenom kazivanju nekih starih Senjana, 1941. g. prilikom iskopa temelja nailazilo se na zidove starih zgrada, velike žare i neke druge starine rimske dobe koje su uništene. Tadanje ratne prilike i nedovoljna briga za starine razlogom su da o nalazu nije bio obavješten Arheološki muzej u Zagrebu. Prema tome ne znamo što se sve vrijedno pronašlo i uništilo na Steli 1941/42. godine.

Prilikom iskopa jama za gašenje vapna (7 x 4 m) i postavljanja stupa provizorne rasvjete (skladišta drva poduzeća Elektrane) 1955. g. istočno od SA 1 i SA 2 i puta za tvornicu »Neda«, nailazilo se na dubini od 0,50 do 1,50 m na temelje zidova, na raznu keramiku, krovnu opeku, tragove gaze, komadiće mozaika (opus tessellatum) i desetak komada novčića rimske carske dobe I—IV st.

¹ Hotel »Zvijezda« (Stella) nalazio se s istočne strane velikih gradskih vrata, na prostoru zvanom »Kosovo«, između bivše tvornice cigara i šetalista Kajetana Knežića (Aleja). Prvi objekat na ovome mjestu nalazimo na starijim planovima Senja iz kraja XVIII. i početkom XIX. st. Najvjerojatnije da se radi o starijim skladištima građana, koja su sredinom XIX. st. pretvoreni u odgovarajuće svratište s gospodarskim zgradama (kovačnica za popravak kola i staje za smještaj konja krajišnika koji su dopremali ili odvozili robu iz Senja prema unutrašnjosti). Na početku XX. st. stara »Stela« je napuštena i polagano propada kao objekat. Godine 1941. čitav je objekat srušen zbog izgradnje gimnazije od koje su do 1942. g. izgrađeni samo temelji. Pretpostavljam da su prilikom izgradnje »Stele« krajem XVIII. st. nađeni i uništeni neki dijelovi antičkih objekata, koji su 1964. i 1972. g. ovdje utvrđeni. Sa sjeveroistočne »Stele« nalazilo se od 1925. do 1945. nogometno igralište kluba »Nehaj«. Na slici igrališta iz vremena oko 1925. g. vidi se sjeverni zid »Stele«, koji je u donjem dijelu sličan antičkom zidu SA 1, koji se, prema mojemu sjećanju, protezao prema istoku, a porušen je 1964. g. prilikom izgradnje doma kulture. Ovaj zid također je bio paralelan sa zidom manje i veće cisterne (SB 1 i 2). Sudeći prema svemu, za formiranje terasa-vrtova na »Steli« iskorišteni su ostaci antičkih zidova orijentiranih jugoistok-sjeverozapad. Sa gornjih strana šutom i zemljom nasipavana je kosina terena i tako su nastajali senjski terasasti vrtovi.

² S istočne strane gradskog bedema i Gulden kule izgrađena je 1899. g. nova tvornica cigara. Pretpostavljam da se na jugozapadnom dijelu izgrađenog tvorničkog kompleksa kod iskopa širokih i dubokih temelja moralo nailaziti na rimske nalaze koji su bivali uništeni, tim više što su 5—10 m od zapadnog zida tvornice 1955. i 1972. nađeni antički ostaci (spomenuti u ovome izvještaju) koji se pružaju prema sjeveroistoku.

Sl. 187 — Pogled s Nehaja na bivši hotel »Zvijezda«, tvornicu duhana i vrtove, gdje su pronađeni 1964. i 1972. nalazi rimske dobe; snimak iz 1900.

Sl. 188 — Napušteni hotel »Zvijezda« sa zapadne strane. Stanje oko 1925.

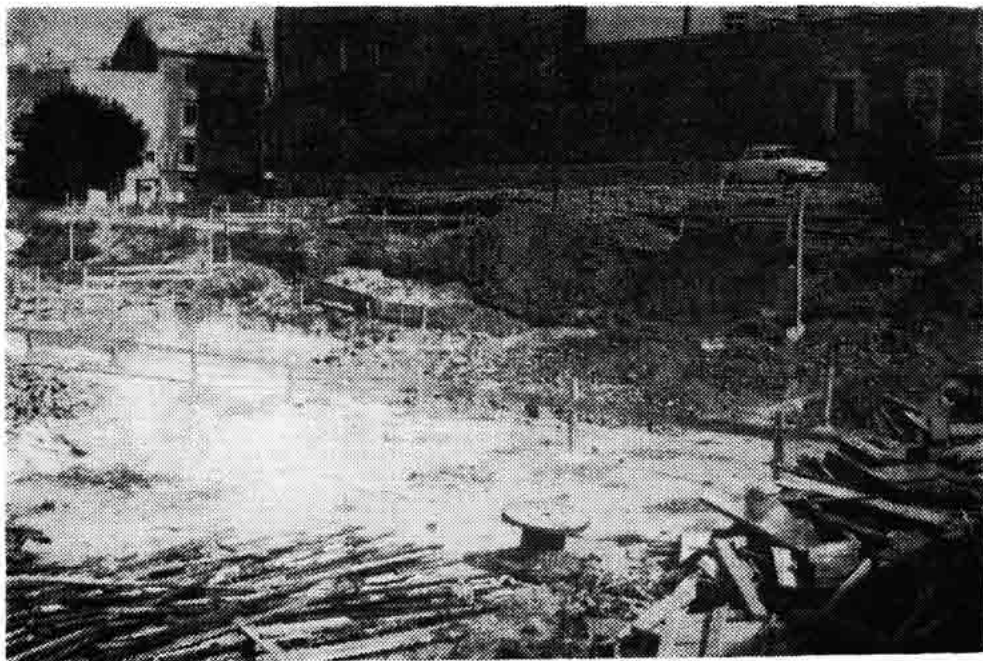
Sl. 189 — Sjeverno-istočna strana bivšeg hotela »Zvijezda« i nogometno igralište »Stella« na kojem su 1964. i 1972. pronađeni antički nalazi. Temelji lijeve zgrade, pri zemlji, čini se da su ostaci nekog antičkog objekta koji se protezao prema istoku. Stanje oko 1930.

Godine 1964. prilikom nivelacije terena (teškom mehanizacijom) za novi dom kulture koji se trebao izgraditi na »Steli«, radnici poduzeća »Primorje« naišli su na rimske nalaze. Budući da se za njih kasno saznalo, tom prilikom uništeni su najvećim dijelom ostaci antičkog termičkog kompleksa. Naknadnim su istraživanjem utvrđeni temelji zgrada i podova, mnoštvo razbijenih tegula, imbrices i keramike, debeli slojevi pepela, žbuke i drugog materijala rimske dobe.³

Pod jednim zidom oko 4—5 m zapadno od SA 3 otkopalo se desetak intaktnih stupića međusobno udaljenih do 0,50 m izrađenih od okruglih i kvadratnih opeka sa debelim slojem žbuke između njih.

Čišćenjem terena prema zapadu utvrđena su ležišta od barem desetak stupića dok ih je još toliko uništeno. Taj jaki zid sa sjeverne strane hipokaustičnih stupića po širini i visini te orijentaciji odgovara zidovima koji su utvrđeni u SA 1. Zid je bio orijentiran sjeveroistok-jugozapad udaljen od cisterne (SB 2) oko 2—3 m. Zapadnije, u nastavku radova, kod iskopa jama za stupove nosače budućeg pročelja doma na dubini oko 1 m ispod razine Aleja nađeni su ostaci zidova jedne veće prostorije kojoj je pod bio izrađen od pločica cca 20 x 25 mm veličine dobivenih sječenjem tegula. Otkopana površina iznosila je 2 x 2 m i bila je ispunjena komadima tegula, imbrices, amfora, debelih komada žbuke, garom i šutom, materijalom, iz rimske dobe.

Prema svemu izgleda da se s radovima 1964. g. do kraja uništilo još do tada dijelom sačuvane ostatke hipokausta i praefurniumu. O uništenim nala-

Sl. 190 — Bivše nogometno igralište »Stella«, situacija nakon iskolčivanja za gradnju nove osnovne škole. Snimak iz 1972.

³ Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja I, Senjski zbornik II, 1966. str. 408—410. — Isti, Zbornik III, 1967.

zima 1964. g. bio je obaviješten nadležni Regionalni zavod na Rijeci u cilju daljnje zaštite i istraživanja nalaza. Na osnovi uvida u nalaze moglo se zaključiti da se na tome mjestu nalazio hipokaust s više okolnih funkcionalnih prostorija koje su potpuno uništene.

O nalazima i njihovoj vrijednosti za Senj obaviješten je izvođač i Odjel za komunalne poslove općine s prijedlogom da se kod novih radova na »Šteli«, ako do njih dođe, u svakom slučaju mora obavijestiti Gradski muzej u Senju, jer se na sjeveroistočnom dijelu »Štele« (neotkopana površina od cca 700 m² površine) opažaju i mogu očekivati preostali ostaci antičkih objekata vezanih za termički kompleks.⁴

II

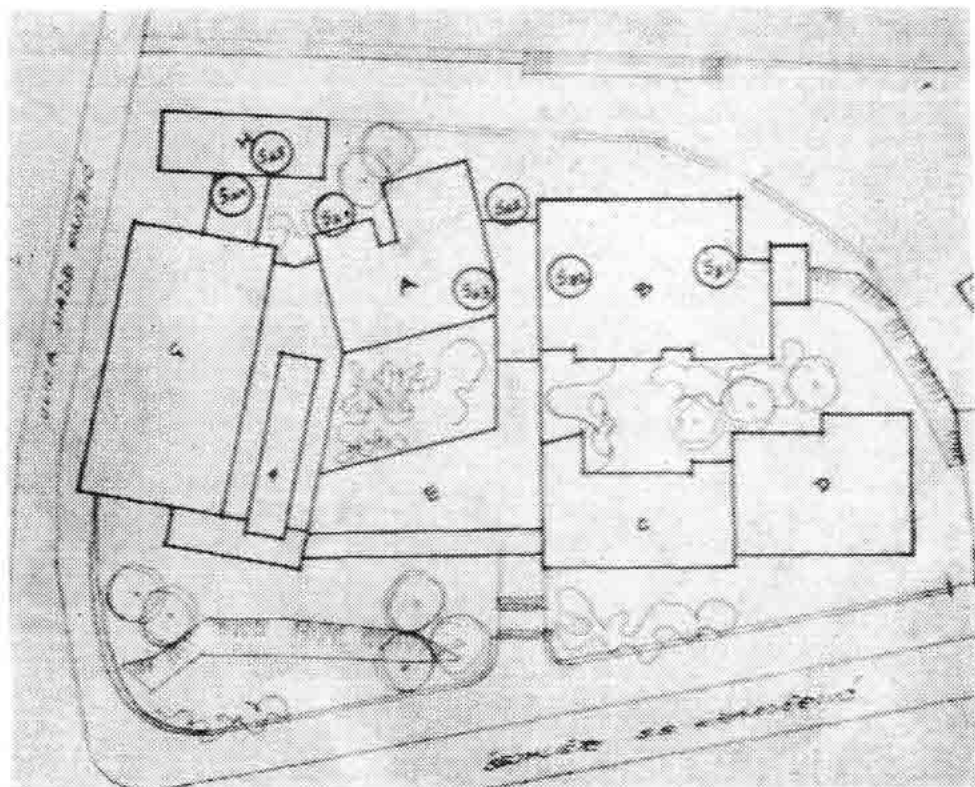
Zbog akutnog školskog prostora u Senju Skupština općine inicirala je ideju da se na prostoru »Štele« s pogledom na Šetalište SS Kranjčevića na upisanoj čestici u z. k. ul. br. 565. 116 k.o. grad Senj izgradi nova zgrada osnovne škole (sl. 191).

Paralelno s prikupljanjem sredstava⁵ naručen je od Arhitektonskog studija u Zagrebu da ing. Mila Poletti izradi projekat nove škole. Elaborat je dostavljen na ocjenu Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Rijeci, obzirom da se radilo o objektu koji se podiže u neposrednoj blizini gradskih zidina. Prema izdanom rješenju Zavoda br. 05-351/1 od 3. VI 1970. g. na projekat nije bilo primjedbi, ali je investitoru skrenuta pažnja na arheološke nalaze koji su tu 1941. i 1964. g. utvrđeni i da bi zbog toga na mjestu »Štela« prije gradnje škole trebalo izvesti arheološka istraživanja. Budući da su na vrijeme bila prikupljena sredstva (za I etapu), Građevno poduzeće »Primorje« iz Rijeke započelo je 1. IX. 1972. g. građevinske radove o kojima nije obavijestilo Muzej u Senju. Već na samom početku radova (2. i 3. IX) radnici su naišli na temelje zgrada SA 1, SB 2 i SB 3, obilje keramike, opeke, šute, podove i druge starine rimske dobe. Prolazeći uz »Štelu« 3. IX. vidio sam na gradilištu mehanizaciju i radnike koji su započeli izgradnju škole. Otišao sam na lice mjesta i konstatirao slijedeće stanje: jugozapadno od SA 1, 2. i 3. te SB 1, 2. otkopani su temelji antičkih zgrada, pod izrađen od malih opeka u obliku riblje kosti (SB 1), ispremiježane fragmente opeke i šute. O nalazima je obaviješten izvođač radova i šef gradilišta ing. Tomislav Prpić te šef Odjela za komunalne poslove općine Senj ing. Krunoslav Prpić o potrebi zaštite nalaza, arheološkom istraživanju i nesmetanom nastavku radova na školi.

Budući su toga dana spomenuti predstavnici izvođača i investitora otišli na teren (Stolac—Vratnik), zakazani sastanak nije se mogao održati. Bio sam dužan po Zakonu o spomenicima obavijestiti nadležni Regionalni zavod na Rijeci, koji zbog situacije a u interesu zaštite nalaza telegrafskim putem

⁴ Pregledom projekta za novu školu u Senju Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture na Rijeci, pod brojem 05—351/1 od 3. VI. 1970. g. dao je svoje stručno mišljenje i primjedbu SO Odjelu za upravno-pravne poslove u Senju (ondašnjem inicijatoru gradnje i investitoru) gdje se govori o dosadašnjim nalazima na »Šteli« i potrebi da se prije izgradnje nove škole na tome mjestu izvrši potrebno arheološko rekonosciranje. Budući da prethodna istraživanja nisu izvršena, da su radovi izgradnje škole bili u toku i da se naišlo na vrijedne nalaze, pozivom na Zakon o zaštiti spomenika kulture, morao je Regionalni zavod, pod brojem NL 563/1 od 7. IX. 1972. g., izdati privremenu zabranu i obustaviti radove.

⁵ Sredstva za izgradnju škole prikupljena su samodoprinosom građana i radnih organizacija te kreditom Sekretarijata za kulturu i prosvjetu SRH. Izgradnja škole treba se izvršiti u tri etape, do 1975.

Sl. 191 — Situacijski plan etapne izgradnje školskih objekata na prostoru »Stella«. Objekti A, B i H s oznakama sondi — arheoloških istraživanja 1972. Objekat G uništeni rimski nalazi 1941., E i C uništeni 1964. Mjerilo 1 : 500.

izdaje zabranu za radove na jednom dijelu gradilišta, gdje su utvrđeni nalazi iz rimske dobe. Tek dana 5. IX. dolazi do sastanka u Muzeju kojemu su prisustvovali: A. Glavičić — direktor Muzeja, A. Sardelić — direktor osnovne škole i ing. Tomislav Prpić — šef gradilišta poduzeća »Primorje« u Senju. Oni su upoznat i s nalazima i zabrani te mogućnosti daljnje nesmetane izgradnje škole.

Poslije pregleda nalaza, a zbog prestanka radova na čitavom gradilištu, unio sam na traženje ing. T. Prpića u građevinsku knjigu svoje mišljenje:⁶ »da se građevinski radovi ne smiju izvoditi do daljnjega na prostoru nove škole kako je to označeno brojevima na projektu B sve dok se taj prostor ne istraži. Da se radovi mogu nesmetano odvijati na preostalom većem dijelu gradilišta, koje nije arheološki interesantno gdje se ne očekuju nalazi (sl. 191).

Nije bilo opravdanja za prekid radova na čitavom gradilištu, jer su radovi tek počeli i mogli su se odvijati paralelno s arheološkim istraživanjima. Istoga dana poslije podne nalaze su pregledali arheolozi dr. Vl. Miro-

⁶ Vidi građevinski dnevnik »Izgradnja osnovne škole u Senju« od 5. IX. 1972.

savljević, A. Glavičić i Đ. Žakula, koji su se suglasili da se radi o vrijednim nalazima koje treba istražiti i snimiti i po mogućnosti zaštititi, ali da ti radovi ne ometaju izgradnju škole. Budući da se radilo o nalazima koji su zanimljivi za prošlost Senja, preko Regionalnog zavoda Rijeka pozvan je na konsultaciju prof. Marcel Gorenc — viši naučni suradnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Dana 8. IX. komisija u sastavu: M. Gorenc, A. Glavičić, M. Štok i M. Orlić pregledala je gradilište i novootkrivene nalaze te je zaključila da nalaze treba zaštititi, ostalo područje izvan škole istražiti, te nastojati da se revidira dio projekta, kako bi važniji nalazi ostali vidljivi u sklopu nove škole. Poslije toga spomenuti su kao stručna komisija otišli kod predsjednika općine Ml. Šojata na sastanak na kojemu su analizirali nastalu situaciju i mjere koje treba poduzeti, pa su u tome smislu doneseni ovi zaključci:

1. Otkriveni dijelovi zidova pripadaju širem području većeg antičkog urbanog kompleksa koji je tijekom prošlosti u više navrata devastiran,⁷

2. Područje gdje je utvrđena antička arhitektura i drugi nalazi, bilo je intaktno prije izgradnje doma (1964) i osnovne škole (1972).

3. S obzirom na važnost nalaza na lokaciji objekta B izvršiti arheološka istraživanja.

4. Na osnovi dobivenih podataka, a zbog važnosti nalaza, treba korigirati⁸ dio projekta istočnog kraka objekta, kako bi se antički ostaci uklopili u arhitekturu nove škole i time učiniti vidljivima.

5. Kasnije bi se izvršila konzervacija otkrivene antičke arhitekture kao revitalizacija kulturnog naslijeđa grada Senja.⁹ Na osnovi tako iznesenih prijedloga, vjerujući u veliku vrijednost nalaza, investitor je dao prijedlog da je najbolje moguće rješenje, da se privremeno obustave građevinski radovi na čitavom gradilištu, kako bi se moglo izvršiti potrebna arheološka istraživanja. Zbog obustave radova i javnih kritika od strane građanstva izvođaču, investitoru i konzervatorima zakazana je 14. IX. proširena sjednica Mjesne zajednice na kojoj su doneseni ovi zaključci:

1. Da se odmah započne s arheološkim istraživanjima na »Šteli«, za koje će radove Regionalni zavod Rijeka osigurati odgovarajuća sredstva.

2. Istražne radove treba organizirati Muzej, dokumentaciju Regionalni zavod Rijeka a manuelne radove zidarska grupa Muzeja. U cilju pravovremenog izvršenja zadatka i zaštite nalaza, zatražena je od Republičkog zavoda za zašt. spom. kult. dozvola i potrebna financijska sredstva. Istražni radovi izvodili su se od 15. do 30. IX. 1972. na objektima A, B i H. Mjesta na kojima su izvršena sondiranja označena su SA 1, 2, 3, 4, 5 te SB 1, 2. Radovi su

⁷ Antički nalazi termičkog kompleksa uništavani su tijekom prošlosti u ovim etapama: 1) rekonstrukcija terma u III. st., 2) rušenje čitavog kompleksa krajem IV. st. ili u vrijeme seobe naroda, 3) raznošenje građevnog materijala s početkom izgradnje ranosrednjovjekovnog Senja, 4) izgradnjom objekata svratišta »Štela« u XVIII—XIX. st., 5) izgradnjom gimnazije 1941—1942. g., 6) izgradnjom doma kulture 1964. g. i 7) izgradnjom nove osnovne škole 1972. g.

⁸ Na osnovi »vrlo značajnih nalaza šireg značaja« zaključeno je da se na dijelu objekta B (Sonda B I i 2) izvrši izmjena projekta. Na sastanku svih zainteresiranih u Sekretarijatu za kulturu SRH naloženo je projektantu ing. arh. Mili Poletti da izvrši promjenu dijela projekta na objektu B. Razlika sredstava odnosno poskupljenje radova — jer će nalazi ostati vidljivi — osigurati će do kraja 1972. g. Republički fond za unapređenje kulturnih djelatnosti. Do promjene projekta je došlo i prema tome nastala je razlika od oko 140.000 din, koja do danas nije osigurana. Tom prilikom je zaključeno da će biti osigurana sredstva za daljnja arheološka istraživanja i konzervaciju nalaza koji će biti pristupačni posjetiocima Senja.

Budući da ova sredstva nisu osigurana, to su nalazi ostali do daljnjega pod zemljom i nepristupačni za razgledavanje.

⁹ Zbog neosiguranih sredstava u 1973. g nije se moglo završiti istraživanje-čišćenje cisterne (SR 2) gdje su pronađeni dijelovi kipa Dionisa i gdje se sa sigurnošću mogu pronaći ostali njegovi dijelovi: glava, dijelovi ruku, nogu i pantera.

izvršeni ručno, fotografirani i stručno uneseni u shemu nacрта nove škole, u omjeru 1:100. Arheološkim istraživanjima rukovodio je A. Glavičić dok je arhitektonske snimke izradila arh. Maja Štrk. Da bi olakšali arh. istraživanja na »Šteli«, teren je podijeljen na četiri grupe koje su međusobno povezane i pripadaju rimskoj arhitekturi od I. do kraja IV. st. n. e.

III

Prva grupa SA 1, 4 i 5.

Sonda A 1 (vel. 4 x 2 m) Antički zid otkriven je na sjevernoj strani objekta prilikom iskopa kanala temelja na dubini od cca 1 m od postojećeg nivoa »Štele«. Dva zida (a i b) sjeku se pod pravim kutom, orijentirani su a) SI—JZ i b) SZ—JI, debljine do 0,60 m visine 0,80—1 m (sl. 195). Zidovi su izrađeni od poluobrađenih kamenih blokova položenih u horizontalne nizove s nejednakim širinama i visinama, zidani čvrstom žbukom od krupnijeg morskog pijeska i kreča. Zid b produžuje se u pravcu S—Z sa 13,40 m i veže s zidom u SA 4.

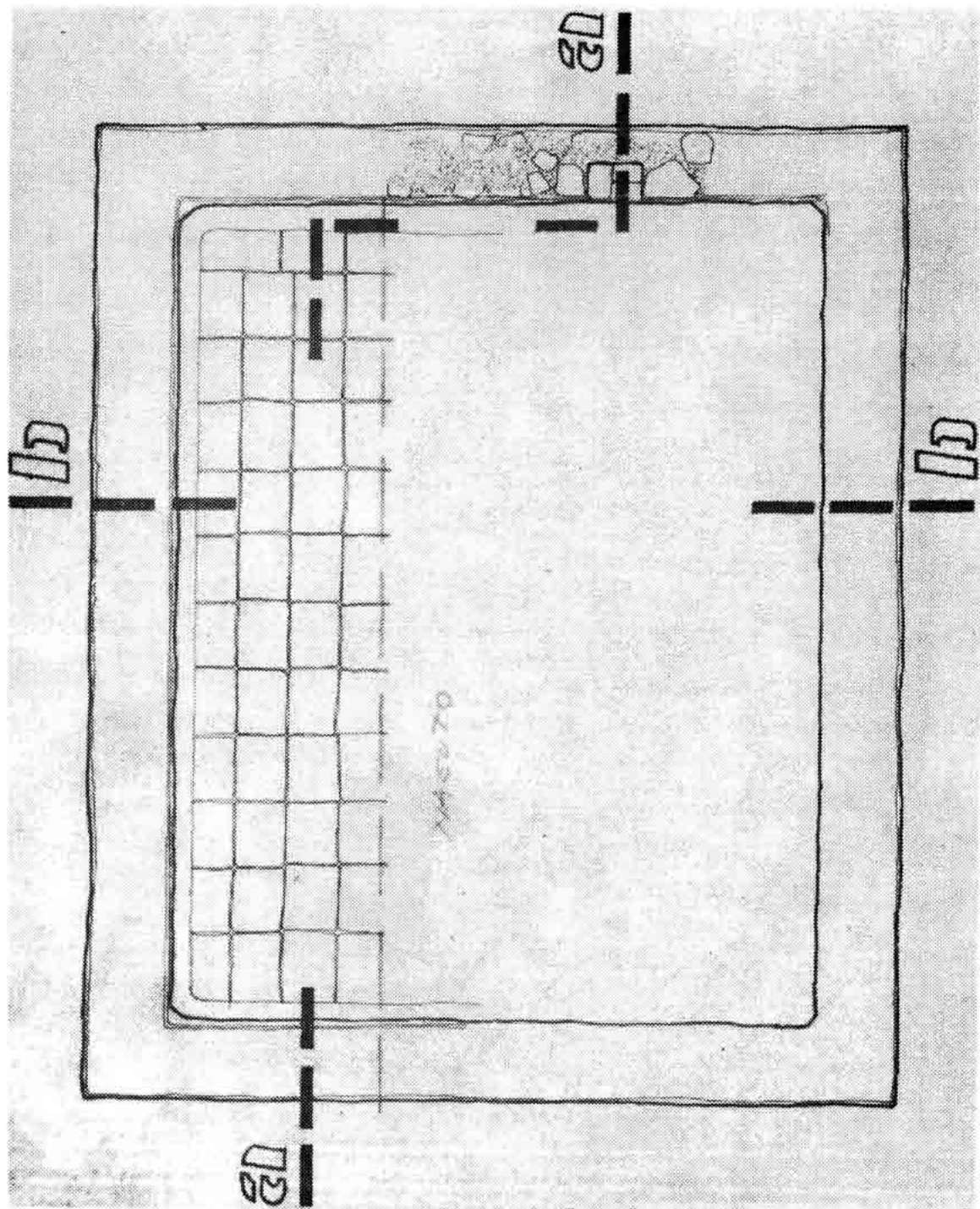
Sa jugoistočne strane zida utvrđen je njegov gornji urušeni dio dok se proširenje (c) na njega prislanja te zajedno produžuje pod zemljom u pravcu sjeveroistoka prema bivšoj tvornici duhana. Sa zapadne strane a i b utvrđeno je proširenje kao ostatak prvotne okapnice. Na tome mjestu na dubini cca 1,90 m nađeno je fragmenata razne keramike i opeke, životinjskih kostiju, pepela, ugljena, stakla, kao da je tu bila jama za smeće. Sa sjeverne strane zida a i b na dubini od 1,80 m utvrđen je paviment izrađen od žbuke (pijeska i kreča) debljine 3—5 cm položen direktno na zemlju crvenicu. U kutu spomenutih zidova na dubini 1,45 m utvrđeni su ostaci jednog kasnog antičkog dječjeg groba, izrađenog od većih komada amfora i tegula. Zid je na sjeverozapadu uništen, dok se na sjeveroistoku produžuje.

Druga grupa SA 2 i 3

Sonda A 2 (vel. 4 x 2 m) Prilikom iskopa temelja (između objekta A i B) naišlo se na dubini od 50 cm ispod tadašnje razine na antički zid izrađen od pritesanih kamenih blokova debljine 50 cm., orijentiran SI—JZ. Zid je slabe kvalitete i dosta oštećen. Sa istočne strane zida utvrđen je na dubini od 70 cm paviment izrađen od maltera, stucane keramike i crno-bijelih kockica mozaika te pijeska, slabije je kvalitete i mrvi se. Debljina poda je oko 10 cm. Taj je zid paralelan sa zidom obližnje SA 3. Udaljenost između zidova iznosi oko 4 m. Iznad poda nađeno je relativno malo fragmenata opeke, keramike i šute.

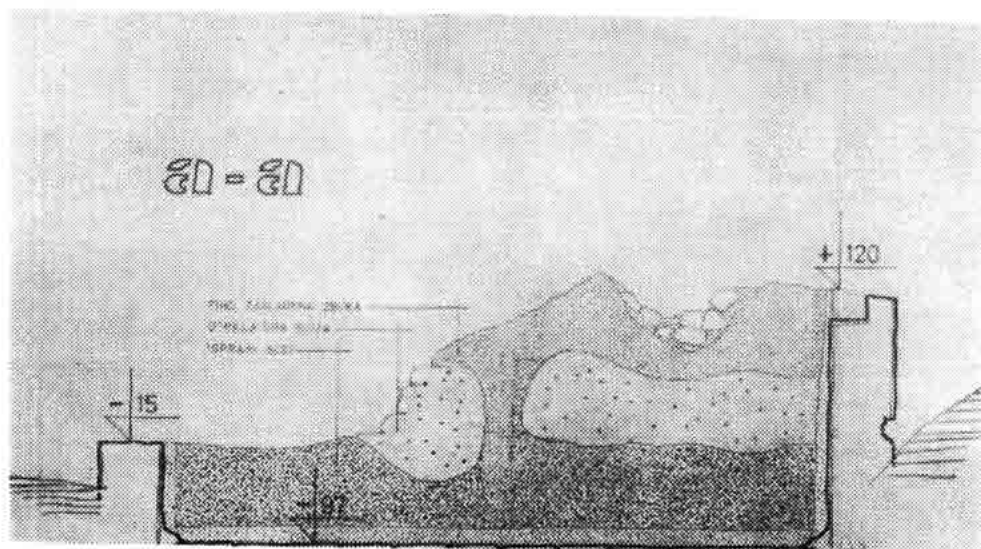
Sonda A 3 (vel. 1,50 x 1,50). U sondi A 3 na dubini 1,80 m utvrđen je antički zid, visine 50 cm, debljine 50 cm i duljine 2,50 m, koji je paralelan sa zidom SA 2 i SB 2. Zid je bio izrađen od pritesanih kamenih blokova, a posve oštećen prilikom iskopa kanala za temelj nove škole.

Sl. 192 — Tlocrt manje cisterne (SB-2) i presjeci a-a i b-b.

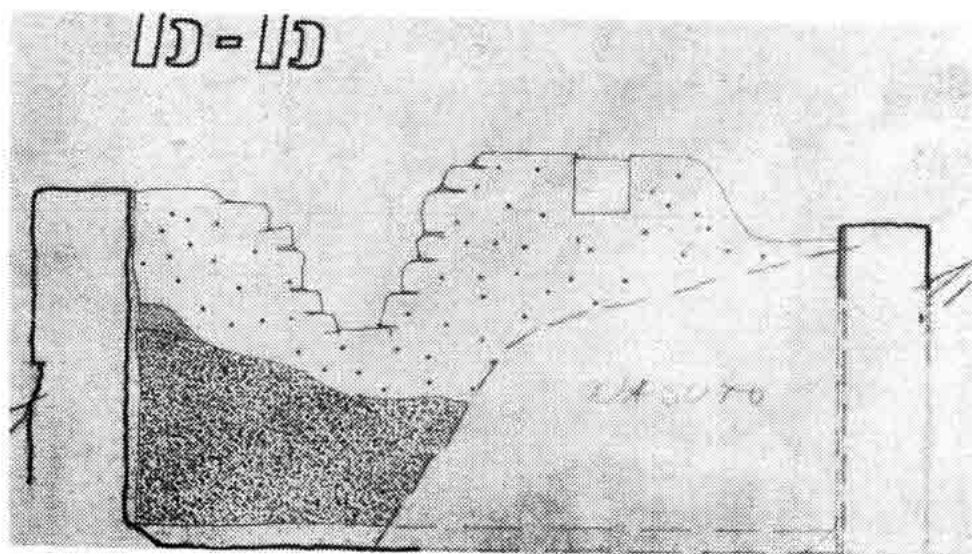

Sa zapadne strane zida, na dubini od 0,80—1,20 m, utvrđena je jama sa ostacima keramike, stakla, čavala, opeke, mozaičkih kamenčića životinjskih kostiju i školjaka.

Treća grupa SB I (vel. 9 x 4 i 5 x 3 m). Na istočnoj strani objekta B nove škole, kod iskopa jarka za temelje naišlo se na jake zidove i pod izrađen od

Sl. 193 — Presjek cisterne SB-2 (a-a)

Sl. 194 — Presjek cisterne SB-2 (b-b)

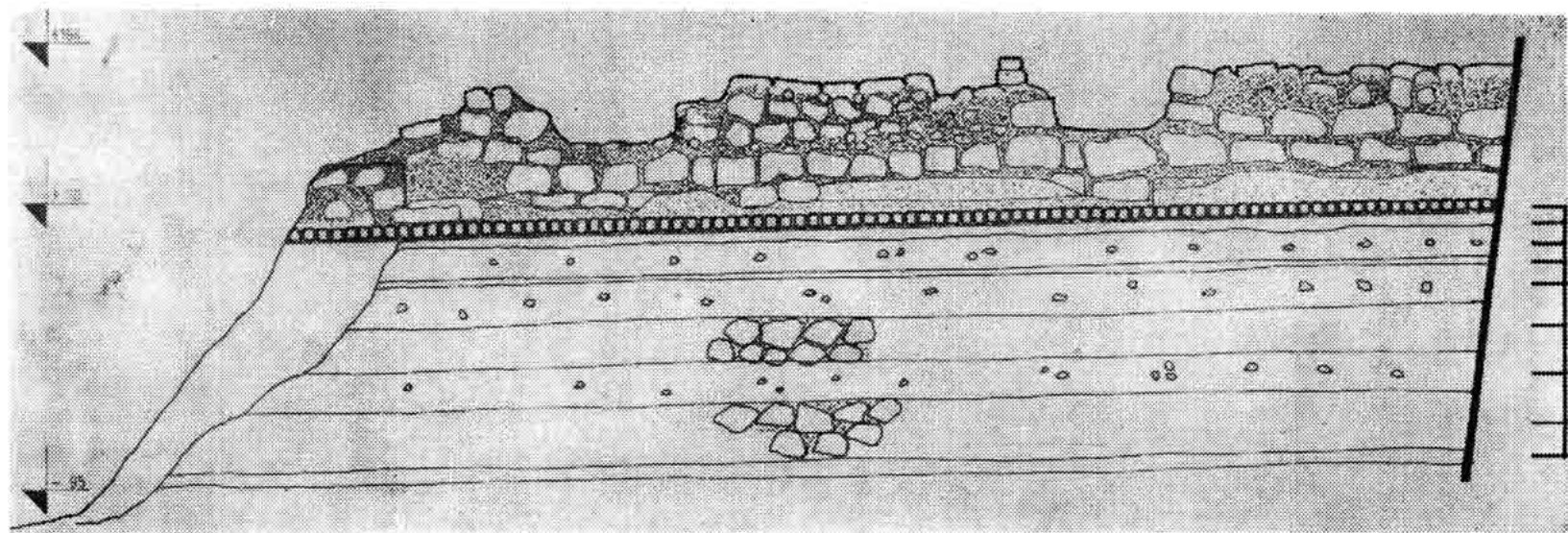
male opeke položene u tehničari riblje kosti (opus spiccatum). Naknadnim otkopom naišlo se na dva paralelna zida položena u smjeru SI i IZ izrađeni od pritesanog kamena povezana čvrstim malterom. S vanjske strane zidovi nisu bili ožbukani jer su se nalazili pod zemljom, dok su s unutarnje bili ožbukani. Samo dno je bilo kao u cisterni (SB 2) zaobljeno prema unutra s prijelazom na pod. Žbuka je čvrsta s dosta usitnjene keramike. Dno prostorije (pod) izrađen je od sjekomice položenih malih opeka (vel. 11 x 7 x 2 cm) na odgovarajuću jaku podlogu, koja je ujedno služila kao izolacija i nivelacija objekta (deb. od 15 do 45 cm) s obzirom na kosinu terena. Sa zapadne strane cisterne (vel. vodosprema) bila je posebno ojačana s obzirom na kosinu terena i pritisak vode. Prema SI zidovi se produžuju za najmanje 3—4 m i pokriveni su slojem zemlje. Najveća sačuvana visina zidova koji su inače dosta oštećeni iznosi oko 80 cm izmjereno do dna cisterne. U iskopu SB 1 na površini od cca 45 m² otkriveni su neznatni ostaci tegula, amfora, keramike i gara. Izgleda da je cisterna bila napuštena, površinski sloj kamena izvađen i drugdje ugrađen, a zatim nasuta spomenutim materijalom.

Sudeći prema svemu ovdje se radi o jednoj većoj ako ne i glavnoj cisterni-vodospremi koja je nadvisivala i s kojom su bile povezane ostale manje cisterne i objekti termičkog kompleksa, utvrđeni prema sjeverozapadu.

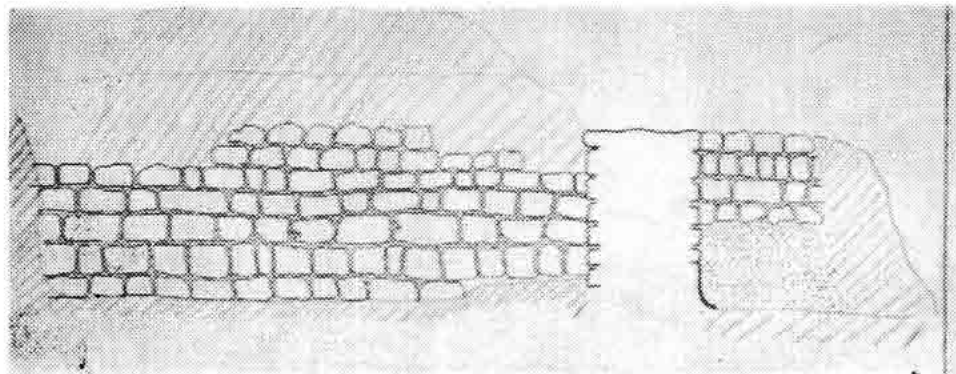
Sonda B 2 (vel. 6 x 2 — 6 x 6 m) prilikom iskopa jarka za temelj na zapadnoj strani objekta A naišlo se na dubini od 0,40 m na ostatke jačeg zida oštećenog u površinskom dijelu. Naknadnim iskopom s istočne, sjeverne i južne strane utvrđeno je da se radi o prostoriji pačetvorninastog tlocrta unutarnje veličine 5,30 x 4,10 m. Unutarnji zidovi izvedeni su od lomljenog kamena s mnogo veziva i lijepo zaglađeni. S vanjske strane zidovi nemaju lica jer su se većim dijelom nalazili pod zemljom i zato su se mogli sačuvati do 2,40 m visine.

Otkopom zemlje, šute i ostalog materijala iz cisterne, utvrđeno je da su zidovi sačuvani u visini od 1,80—2,40 m. Unutarnje stijenke cisterne dobro su ožbukane s više slojeva čvrste žbuke, s dosta sitnih komadića stučene opeke, a sve na kraju zaglađeno finim i čvrstim premazom. Pri dnu, na sve četiri strane zid je skošen prema unutra posebnim dodatkom od opeke i jače žbuke. Samo dno cisterne popločeno je opekama veličine 30 x 4 x 6 cm, položenom na deblji sloj žbuke, krupnijeg agregata sa dosta tučane opeke. Sva podna opeka položena je dužinom (SJ) i blago pada prema sredini cisterne. Na sjevernom zidu (a) pri vrhu naišlo se na nišu vel. 28 x 25 cm čije su stijenke bile obložene komadima tegula. Čitava cisterna bila je ispunjena šutom, komadima amfora, tegula i imbrices, garom, komadima žbuke i podova, kamena. Pri samom dnu pronađeni su fragmenti veće kamenice i dijelovi razbijena kipa Libera.¹⁰

Četvrta grupa SA 4 i 5 Na sjevernoj strani »Štele« (10 m zap. od poduzeća »Neda«), prostoru gdje se gradi dječje obdanište, izvršeno je arheološko sondiranje s ciljem da se dobije uvid u stanje pod zemljom, jer se na tome mjestu također očekivalo nalaze.

Sl. 196. — Pogled na unutarnju strukturu sjevero-zapadnog zida velike cisterne (SB-1); pod od malih opeka s podlogom, te sloj žbuke i kamena kao izolacije i nivelacije terena.

Sl. 195 — Pogled na antički zid a i presjek zida b u SA-1, koji se nastavlja prema SA4. Mjerilo 1:20.

Sl. 197 — Prednji dio kipa boga Dionisa (Libera) s bazom, bez dijela lijeve noge i ruke; otkopano u SB-2.

Sonda A 4 (vel. $3 \times 1,5$ m) Oko 50 cm ispod današnjeg nivoa »Stele« utvrđeni su ostaci jačeg zida od pritesanih kamenih blokova. Ostaci toga zida su u direktnoj vezi sa zidovima SA 1 s kojima predstavlja ugao jednog objekta koji je u antici bio pregrađivan. Zidovi *a* i *a* 1 orijentirani su SI—JZ i SZ—JI. Sjeku se pod pravim kutom i međusobno su paralelni osim prigradnje u SA 4, koji ima mali otklon. Zid SA 4, koji se pruža u smjeru SZ—JI (deb. 60 cm), produžuje se i veže sa zidom *b*, iz SA 1 istoga smjera

i tehnike gradnje. Udaljenost između unutarnjih uglova pretpostavljenog prostora je 13,40 cm. Ukupna dubina učinjene sonde uz zid *a* i *a 1* je 90 cm. U čitavom iskopu nailazilo se na fragmente krovne opeke, amfora, šute pomiješano s kamenom.

Sonda A 5 (vel. 2,50 x 2 m) Oko 50 cm ispod današnje razine površine »Štele« utvrđeni su ostaci jednog jačeg i šireg zida izrađenog od kamenih ulomaka, živog kreča i pijeska. Ojačanje uz zid (b) utvrđeno je sa *JI* strane i postepeno se spušta prema dnu, sve do zemlje zdravice. Visina sačuvanog zida iznosila je oko 50 cm. U ovom je iskopu pronađeno vrlo malo keramike i šute. I ovaj zid paralelan je s ostalim antičkim zidovima, ali se nije moglo utvrditi njegova veza i funkcija.

Ranijih godina i posebno 1972. g. prilikom izgradnje škole na području »Štele« nailazilo se na razne i to isključivo antičke nalaze koji nikada nisu nađeni in situ već u iskopanom materijalu.

Većinu nalaza predstavljaju fragmenti raznovrsne keramike koja je bila u upotrebi u prva četiri stoljeća carstva: amfore, zdjele, lončići, poklopci, tanjuri, lampice i ostalo.

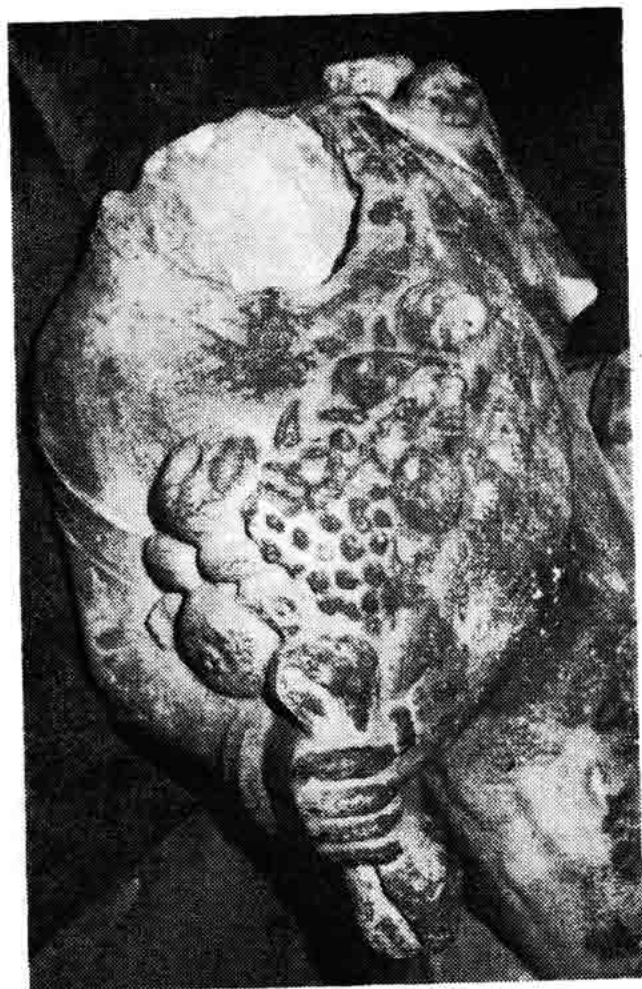
Najviše ovih nalaza bilo je uz zidove u međuprostorima *SA 1* i *3* u kulturnom nivou rimske epohe, na dubinama od 0,50—1,20 ispod razine današnje »Štele«.

Najveći dio izrađen je od pročišćene, dobro pečene, sivo i crno obojene keramike. Naknadnom obradom i prema analogijama ovi fragmenti keramike mogli bi se obraditi. Pronađeno je malo staklenih fragmenata koji su zbog starosti i lomljivosti slabo očuvani. Zeljeznih je predmeta nađeno vrlo malo; uglavnom su to čavli i kuke koje potječu od drvenih konstrukcija objekata. Najbrojniji su zastupljeni fragmenti imbrices, tubula i tegula, uvijek u komadima i bez nekih posebnih zanimljivosti. Na nekoliko komada tegula sačuvani su završeci pečata oficina... *ANA (PANSIANA)* te više fragmenata sa *MEROTIS (C. TIT. HERMEROTIS)* uglavnom pronađeni zapadno od *SA 1*.

Arhitektonski i epigrafski nalazi gotovo nisu nađeni jer je sav materijal, bliže površini, izvađen i korišten za izgradnju ranosrednjovjekovnih zidina i kuća *Senja* (od *VII* st. nadalje). Ostaci zidnog slikarstva posve su neznatni, najviše ih je pronađeno u cisterni (*SB 2*), gdje su dospjeli s ostalim oštećenim materijalom. Na komadima žbuke koja potječe sa zidnih ploha više objekata sačuvani su premazi boja: crvena, žuta, bijela, siva, žućkasta, zelenkasta. Na nekima su sačuvani ostaci traka crvene boje. Ti su nalazi toliko neznatni i mogu nam poslužiti za opću predodžbu ukrašavanja antičkih objekata, ali ne i njihovih datiranja.

Svi ostaci arhitekture pronađeni na »Šteli« podijeljeni su u četiri grupe. Odnose i međusobne veze objekata na osnovi izvršenih iskapanja teško je utvrditi, ali u svakom slučaju pripadaju jednom javnom objektu. Zidovi su najčešće izrađeni od poluobrađena kamena vapnenca s dosta veziva kreča i pijeska katkada zbog izolacije i čvrstoće pomiješana agregatom i tucanom keramikom. Zidovi su rađeni po propisima i dimenzijama koje su uobičajene kod rimskih zgrada i objekata za vodospreme, širine od 50 do 1,10 cm. Zidovi ovih objekata uvijek su postavljeni pravilno u jednome pravcu *JI—SZ*.

Temelji su na nekim mjestima prošireni. Podovi objekta u *SA 1* i *SA 2* bili su i rađeni od žbuke postavljene direktno na голу zemlju i variraju u

Sl. 198 — Desna strana kipa Dionisa — desnicom pridržava nebridu punu zrelog voća.

debljinama i sastavu. Dna, podovi u cisternama SB 1 izrađeni su od jačeg sloja žbuke na koji su položene veće opeke (muljike), a SB 2 iz malih opeka okomito položenih na odgovarajuću podlogu.

Prema ostacima kamenčića, pronađenih na »Steli«, tu su neki prostori imali izrađene podove od mozaika od bijelih i crnih kamenčića ili pak komadića opeke izrađenih od krovnih opeka-tegula.

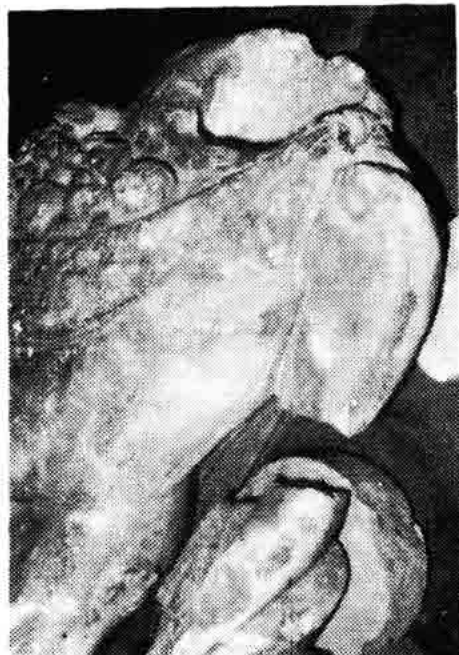
U SA 1 na sjevernoj strani u uglu zida a i b, na dubini od 1,45 m utvrđeni su ostaci jednog dječjeg groba 75 x 30 x 20 cm, oko 20 cm iznad pavimenta. Grob je izrađen od većih komada amfora i tegula, zaštićen sa strane kamenjem i zasut zemljom. Ispod tegule koja je štitila glavu pronađena su četiri brončana novčića. Pažljivim iskopavanjem u grobu pronađeni su samo neznatni osteološki ostaci djeteta, koje je bilo u ispruženom položaju, orijentacija SZ—JI. Prema nekim drugim podacima ovo nije osamljen slučaj pokopa na »Steli«, a do njega se moglo doći tek onda kada su objekti bili porušeni ili dijelom napušteni.

Bez obzira što su novčići istrošeni, na njima se može pročitati da pripadaju Theodoziju Velikom, a druga dva Valentianusu iz kraja IV. st.

Dijelovi Dionisova (Silvanova) kipa najvažniji je nalaz pronađen na »Šteli« 1972. g., otkopan u cisterni SB 2, u šutu na dubini od 2 m. Kip je izrađen od mramora. Mladi Dionis je odjeven samo u nebris zakopčan na jednom ramenu. Dionis se lijevom rukom i lijevom nogom iz statičkih i dekorativnih razloga oslanja na drvo oko kojega se ovijava vinova loza. Po položaju tijela Dionis je u ležernom položaju, a pogled je uputio ravno ispred sebe. Desnicom pridržiava nebris koji je prepun plodova zrelog voća. U lijevoj ruci, koja je ispružena niz tijelo, drži posudu iz koje izljevina vino.

Sl. 199 — Zadnja ravna strana kipa Dionisa — s bazom i drvom kao osloncem.

Sl. 200 — Lijeva strana kipa Dionisa, uz gornji dio lijeve ruke vidi se pedum — debeli štap.

Iza lijevog ramena vidljiv je gornji dio peduma dok donji nedostaje. To je običan debeli štap, bez karakterističnog borova češera na vrhu. Uz lijevu nogu nalazi se dio prednje šape pantere. Prema nađenim ostacima jednog drugog fragmenta (desni dio baze) izgleda da je i s desne strane božanstva stajala u istom položaju pantera. Od čitavog kipa još nije pronađena glava, dio lijeve ruke i noge. Kod lijeve pantere nedostaje glava i srednji dio tijela, a desnoj srednji dijelovi. Svi nalazi koji nedostaju morali bi se naći na dnu cisterne u koju su bili bačeni sa već opisanima. Prema nađenim dijelovima kipa, mislim da se radi o prikazu Dionisa. Sudeći po pedumu koji je ovdje kratak, a nalazi se iza lijeve ruke, te raznovrsnom voću, moguće je isto tako opredijeliti se za prikaz Silvana. Postoji i druga mogućnost u interpretaciji božanstva, a to je sinkretizam kulta Dionisa i Silvana do kojega

je moglo doći s obzirom na njihove zajedničke agrarno-pastirske karakteristike koje dolaze i s kojima se prikazuju. Dok se ne izvrše preostala iskapanja u cisterni i ne pronađu preostali dijelovi kipa te izvrše komparacije s već pronađenim dionizijsko-silvanskim spomenicima u našim krajevima, teško je dati konačan zaključak o senjskom nalazu. Senjski Dionis u svakom slučaju veoma je vrijedan umjetnički rad koji zbog većeg broja atributa, lijepo oblikovanog tijela, silvanskoj i dionizijskoj pozi kao rijedak primjerak postaje zanimljiv za proučavanje ilirsko-rimske ikografije u Senju i široj okolici, gdje je u više slučajeva utvrđen sinkretizam kultova, kao odraz tradicije starijih vjerovanja.

Visina sačuvanog kipa bez glave (koja je bila usađena u vrat) s bazom iznosi oko 120 cm. Moguća širina prednjeg dijela baze (koja završava s lijevom i desnom panterom) iznosi oko 70, a širina oko 35 cm.

Prema svemu dok se ne izvrše preostala arheološka istraživanja i analiza nalaza, zaključujem da se na prostoru »Stele« već sredinom I. stoljeća nalazio neki veći i značajniji javni objekat (terme) koji je imao centralno grijanje, a uz koji su bile podignute prateće zgrade i stajala vodoopskrbna postrojenja. Čitav objekat ili neki njegovi dijelovi zbog trošnosti ili novih potreba mogli su biti obnovljeni, što se može saznati iz natpisa L. D. Galikana¹⁰ te svetišta Libera.¹¹ Mislim da su se terme i svetište Libera morali nalaziti na »Steli« — na lokaciji bivše tvornice duhana ili u blizini.

Prema svemu što se vidjelo i pronašlo čini se da je čitav kompleks-objekat na »Steli« stradao pod kraj IV. st. u vrlo nesigurnim vremenima, učestalim političkim i vjerskim trzavicama uoči seobe naroda, kada propada Zapadno rimsko carstvo.

Prema svemu objekti su nušeni i spaljeni, a skulpture razbijene i raznesene. Na ovome mjestu više se nije gradilo i ono je napušteno krajem IV. st., pa na njemu dolazi do sporadičkih ukopa, što je dosta često u Senju kasnog carskog doba. Ostali nalazi, a posebno novac, također govore u prilog iznesenoj pretpostavci: naime, svi novci sa »Stele« pripadaju isključivo vremenu od I. do kraja IV. stoljeća.

¹⁰ U Senju je 1872. g. prilikom popravka ulica pronađen kameni spomenik-građevinski natpis CIL. 10045, iz kojega saznajemo da je Domicije Galikan dao početkom III. st. radi starosti gotovo srušeno kupalište »restitut a fundamentis« (J. Klemenc, Hrvatski spomenici, Senj, Zgb. 1940. g. Senj u prehistorijsko i rimsko doba, str. 4). Taj natpis govori da je u Senju postojalo javno kupalište (balneum vetustate conlapsus . . .). S obzirom na nađene ostatke hipokausta i vodospreme na »Steli« 1964. i 1972. g. možemo zaključiti da se Galikanov balneum nalazio na prostoru »Stele«.

¹¹ S obzirom da se SB 2 (manja vodosprema) u šutu koji je bačen u cisternu (negdje krajem IV st.) iz gornjih strana naišlo na razbijene komade kipa (vrlo sadržajna kompozicija s brojnim atributima) Libera ili Silvana možemo uzeti u obzir drugi građevni natpis iz (CIL III. 10054) pronađen 1913. g. u Čopićevu naselju u Senju u funkciji ploče s kojom je bio pokriven jedan kasno antički grob.

S obzirom na blizinu »Stele« (nalaz terma i kipa koji se ovdje spominje) pretpostavljam da je hram Libera, koji je dao popraviti svećenik Liburnijaca, Lucije Gavije Opat, nalazio negdje na području tvornice cigara, danas konfekcije »Neda«. Tako je natpis kao ploča dignut i odnešen oko 250 m istočnije na groblje koje se u IV. st. nalazi na tome zemljištu (u vezi s natpisom vidi J. Klemenc, o. c. str. 5).

Sl. 201 — Lijeva strana
ležeće pantere baze dr-
va o koje se ovila vino-
va loza i koje služi kao
oslonac kipu Dionisa
(1).

Sl. 202 — Desna strana
ležeće pantere na istoj
bazi na kojoj stoji i
(2).

Sl. 203 — Baza kipa na
kojoj se vide šape druge
pantere koja je morala
stajati s desne strane
uz nogu Dionisa. Sve
nađeno u SB-2.